

KELAMCILARIN TANIM KURAMLARI

Muhit MERT*

Abstract

Definition Theories of *Kalam* Scholars

The article discusses that whether kalam scholars had any definition theories or not and that -if they had- what were the main characteristics of them. Also it investigates the philosophical bases of them. To discuss that whether kalam scholars had any definition theories or not and that -if they had- what were their major interest in forming such theories gives us an opportunity for evaluating the definitions of kalam scholars about kalam concepts and their considerations about these definitions. Also determining these prevent us from falling into the error of evaluating any definition, which were formulated according to a specific theory of definition, by relating it to another theory of definition.

Key words: Kalam, Definition, Logic, Universal, Particular.

Bu makalede kelimcilerin bir tanım teorilerinin olup olmadığı ve varsa bunun ne olduğu sorunuyla ilgileneceğiz. Tanım teorisi klasik mantığın temel problemlerinden birisi olmasına rağmen İslam dünyasında bir dönemden itibaren benimsenmiş; fıkıh, usulü fıkıh, kelam gibi ilim dallarında konu edilmiş ve yapılan tanımlarda bu teoriye sadık kalınmaya özen gösterilmiştir. Ancak dış dünyadan gelen bir şey yeni bünyede nasıl kabul gördüğü, aynen mi kabul edildiği, yoksa bir adaptasyon sürecinden mi geçirilmiş olduğunun tespiti önemli bir husustur. Bu konuda özellikle ilk kelimcilerin Aristo mantığını kabul etmeyip reddettiklerine dair bir iddia söz konusu olmuştur.¹ Ayrıca klasik mantığın ve özellikle tanım teorisinin Gazzali ile birlikte kelama girdiği ve kelam yapmanın ön şartı olarak kabul edildiği de ileri sürülen iddialar arasında yer almaktadır.² Bu iki iddianın ne

* Doç. Dr., Gazi Ü. Çorum İlahiyat Fakültesi Kelam Bilim Dalı Öğretim Üyesi

1 M. Şemseddin Günaltay ilk kelimcilerin Aristo mantığını iptal için çaba gösterdiklerini ifade etmektedir. Bkz. Günaltay, "Mütakellimin ve Atom Nazariyesi", *Daru'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, c. I, s. 67. Richard M. Frank, klasik dönem kelimcilerin Aristo'nun kategoriler mantığından daha çok Stoacıların önermeler mantığını işlerine yarar biçimde kendi ontolojik görüşlerine adapte ettikleri düşünülmektedir. Bkz. Richard M. Frank, "The Science of Kalam", *Arabic Sciences and Philosophy*, 1992, vol. II, p. 16.

2 Günaltay adı geçen makalesinde (s. 67) böyle bir iddiada bulunmaktadır.

kadar doğru ve ilk kelamcılardan kastedilenin kimler olduğu, Gazzali'den önceki kelamcıların klasik mantığa bütünüyle karşı çıkıp çıkmadıklarının, karşı çıktılarsa bunun hangi boyutlarda olduğunun açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Bir de kelamcıların klasik mantığın tanım teorisini nasıl karşıladıklarının ve buna kendilerinden bir şey katıp katmadıklarının araştırılması önemli bir problemdir. Zira kelamcıların nasıl bir tanım teorisine sahip olduklarını belirlemek, kelam terimleri için yapılan tanımları değerlendirebilmede bize ışık tutacaktır. Bu tespit edilmediği zaman bir kelamcının yaptığı bir tanımın belki de kabul etmediği bir teoriye göre eleştirisi yapılmış olacaktır ki, ilmi bakımdan bu sağlıklı bir durum olmasa gerektir. İşte bunların tespiti için öncelikle klasik mantığın tanım teorisine atıflarda bulunacak, sonra da kelamcılarının görüşlerinin bununla uyuşan veya uyuşmayan yanlarını ortaya koymaya çalışacağız.

Tanım Aristo'nun ifadesiyle bir şeyin ne olduğunu açıklayan sözdür.³ Aristo mantığında tanım teorisi onun varlık anlayışıyla temellendirilir. Ona göre varlıklarda biri mahiyet/zat, diğeri suret/duyumsanan aynı varlık olmak üzere iki asıl vardır. Mahiyetler türlere aittir. Türsel mahiyetler aynı varlıklar üzerine zaittir. Dış dünyadaki varlıklar hakkında zihinde tümeller, ve bu zihinsel tümellerin de dış dünyada karşılıkları vardır. Dolayısıyla varlıklar tanımlanacaksa bu tümeller vasıtasıyla tanımlanabilir. Yani tanım, zihin dışında var olan şeylerle ilgili olarak akli bir terkip yapmaktır.⁴ Aristo'nun tanımı tanımlayan bu sözü, onun bir şeyin özüyle, onu o yapan şeyle, zati niteliğiyle ilgili açıklama (had/definition) olduğunu ifade eder. Nelik/mahiyet, özle ilgili bir sorudur ve bunu belirleyen de fasıl/ayırımdır. Ayırım zati niteliklidir. Bunu karakter kavramı da karşılayabilir. Bir de, özle ilgili olmaksızın bir şeyi ilintisel nitelikleriyle açıklama şekli vardır ki buna ilintisel tanım ya da resm (tasvir /description)denir. Bu da bir şeyin neliğinden ziyade nasıllığını açıklamaya yöneliktir. O halde öncelikle bir tanımlamanın, had mi, yoksa resm mi olduğunu belirlemek, üzerinde konuştuğumuz şeyin ne olduğunu anlamak bakımından önemlidir.

Klasik mantıkta tanımlar beş tümele göre yapılır. Bunlar cins, tür, fasıl, hassa ve ilintidir. Tanım yapmak, cins ve tür düzeneğinde bir kavramın yerini belirlemektir.⁵ Bir şeyin ne olduğunu belirlemek için, o şeyi bir cins içinde tür olarak ifade etmek, fakat onu benzerlerinden ayıran, yani aynı cins içindeki diğer türlerden onu farklı kılan, onu o yapan karakterini, özsel niteliğini (ayırım/fasıl) söylemek gerekiyor.⁶ Şayet cins veya fasıldan biri bulunamazsa tanım eksik olur. Demek ki tanımda iki tümel kavramın bulunması gerekmektedir. Bunlardan biri türün özsel niteliğini, diğeri de içinde bulunduğu cinsi belirtmelidir. Sözelimi "İnsan akıllı canlıdır" tanımlamasında "akıllı" terimi, onu diğer türlerden ayıran temel niteliği belirtmekte, "canlı" terimi de onun türünün içinde bulunduğu cinsi ifade etmek-

3 Aristo, *İkinci Analitikler*, çev.: H. Ragıp Atademir, İstanbul 1967, s. 106.

4 Günaltay, "Mütekellimin ve Atom Nazariyesi", s.67.

5 Necati Öner, *Klasik Mantık*, Ankara 1986, s. 37.

6 Abdülkuddus Bingöl, *Klasik Tanım Teorileri*, Ankara 1993, s. 55.

tedir. Şayet tanımda ayrımı bildiren küllî kavram bulunmazsa, ya içermesi gerekenleri tam olarak içermediğinden tanım kapsamını yitirir yahut da içermemesi gerekli cüzîleri/tikelleri içerdiğinden kapsam genişletilmiş olur. Türün içinde bulunduğu yakın cinsi bildiren tümel kavram bulunmazsa tanımlanan yeterince açık olmaz. Örneğin insanı "hareket eden canlı" ya da "akıllı cisim" olarak tanımlamak böyle bir sonucu doğurur. "Hareket"te diğer türler de insana ortak olduğundan birinci tanım içine almaması gerekenleri de almış olmaktadır. İkinci tanımdaki "cisim" kavramı ise uzak cinsi ifade ettiğinden tanım eksik kabul edilmektedir. Çünkü tanımlananın bütün fertlerini içermesi ve dışta kalması gerekenleri de dışarıda bırakması (*efradını câmi ağyarını mani* olması) tanımlarda bir esas olarak kabul edilir. Tanımların kapsamı açısından doğru yapıлып yapılmadığını test etmenin yolu ise döndürmedir (aks/in'ikas). Bunun için tanımlardan, önce tümel bir önerme çıkarılır ki elde edilen bu tümel önermeye tard/ittirad denir. Sözelimi "İnsan akıllı canlıdır" tanımından çıkarılan "Tüm insanlar akıllı canlılardır" hükmü tümel bir önermedir. Tard/ittiradın doğruluğu test edilmek istendiğinde önerme ters çevrilip, yine tümel olumlu olarak bir hükme ulaşılır.⁷ Bu işlem ise aks/in'ikas adını alır. Yukarıdaki tümel önermenin aksî, "Konuşan tüm canlılar insanlardır" şeklinde olur. Eğer aks/in'ikas yapıldığında tard/ittirad ile aks/in'ikas eşitleniyorsa ya da ortaya çıkan tema doğruysa tanım doğru demektir.

Klasik mantığın tanım teorisini özetledikten sonra şimdi de kalamcıların tanım teorisine ilgili görüşlerine geçelim. Kelamın teşekkül ettiği ilk dönem itibariyle kalamcıların bir tanım teorisi üretip üretmedikleri hakkında herhangi bir bilgiye rastlayamıyoruz. Bu sebeple onların bir tanım teorisi olduğuna dair kesin bir şey söylememiz zordur. Dolayısıyla ilk dönemde yaşamış olan Ebu'l-Hüzeyl ve Nazzam gibi kalamcıların bir takım kavramlarla ilgili olarak yaptıkları tanımlarda, cins ve fasl gibi hususları -ki o dönemde Aristo mantığı Arapçaya tercüme edilmeye henüz başlanmıştı- göz önüne aldıkları söylenemez. Ancak hicrî üçüncü asrın sonlarına doğru tanımlamanın nasıl yapılması gerektiğiyle ilgili bazı tartışmalara şahit olacağız. Bunlar tanımın tekniğiyle ilgili olmaktan daha çok amacıyla ilgili yorumlardır. Sözelimi Kadî Abdülcebbar'ın belirttiğine göre baba oğul Cübbâîler, tanımın amacını, maksadı açıklamak olarak görürler.⁸ Dolayısıyla tanımlayacağımız şeyi en iyi betimleyen ibare onlara göre tanım olmaktadır. Buradan hareketle, tanım nazariyesinin onlarda ya henüz tam anlamıyla gelişmediği ya da Aristo'nun tanım teorisine pek sıcak bakmadıkları ve buna bağlı olarak ismî tanım yaptıkları düşünülebilir. Biz ikincisinin daha muhtemel olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bu, onların tanımı, özlerle ilgili değil de ilintilerle ilgili gördükleri anlamına gelir. Bu, onların varlık anlayışlarıyla da uyum içindedir. Zira onlar, varlıkları oluşturan cevherlerin

7 Tümel olumlu önermeler döndürüldüğünde tikel olumlu olduğu halde, tanımlar döndürüldüğünde yine tümel olumlu olarak kalırlar. Bkz. İbrahim Emiroğlu, *Ana Hatlarıyla Klasik Mantık*, İstanbul 1999, s. 99.

8 Kadî Abdülcebbar, *el-Muğni*, tahk.: İbrahim Medkûr, Kahire 1965, c. XII, s. 14.

aynı olduğu, varlıklardaki değişikliğin arazlardan kaynaklandığı inancındadırlar.⁹ Dolayısıyla böyle bir yapıya sahip olan varlıklarda özsel karakter olmadığı için, tanım da öze ilgili olmaz. Onlar nazarında tanım dille ilgilidir. Nitekim Ebu Haşim el-Cübbâî'nin, "*Tanımlamak istediğimiz bir çok şeyi yansıtacak dilsel ibareyi çoğu zaman bulamayız. Dolayısıyla onunla ilgili durumları ve hükümleri zikretmeye ihtiyaç duyarız.*" sözü¹⁰ bunu açık biçimde göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır. Mutezilenin tanım anlayışını konu edinen Cüveynî de onların bu konuda klasik mantığın tanım kuramından farklı bir anlayış sergilediklerini belirtmektedir. Bu hususta o, tanımın Mutezile tarafından *manayı kapsayan veciz söz* diye de tanımlandığını söyler ve isim, sıfat ve hakikat hakkında ibarelere ve dile yöneldiklerini öne sürerek onların tanım anlayışlarını zayıf görür, bu tanım anlayışını kabul etmez. Onlara göre lafız manayı kapsadı mı o, tanım olur. Halbuki Cüveynî'ye göre lafzın kapsadığı şey, hakikattir. Hakikat lafızsız olmaz, lafız da hakikatin ötesinde bir mana ifade etmez.¹¹ Mutezileye göre ise isimlendirmeden önce bir şeyin hakikati ve sıfatı yoktur.¹² Mutezilenin bu yaklaşımı, Richard M. Frank'ın klasik dönem kelimcilerin Aristo'nun kategoriler mantığından daha çok Stoacılar'ın önermeler mantığını işlerine yarar biçimde kendi ontolojik görüşlerine adapte ettiklerine dair düşüncesini¹³ büyük oranda desteklemektedir. Bunlar arasındaki temel fark şudur: Aristo, tümellerin temsil ettikleri şeylerden ayrı olarak bir gerçekliğe sahip olduklarını düşünür, Stoacılar ise, kavramların hariçte tümel gerçekliği olmadığını savunurlar. Birincisi realizm, ikincisi de nominalizmdir.¹⁴ Aristo, tümellerin, Stoacılar ise, fertlerin bilinebileceğini söylerler. Dolayısıyla Aristo'ya göre türün, Stoacılar göre ferdin tanımı yapılabilir.¹⁵ İlk mutezîlilerin tanım hakkındaki görüşlerinin daha çok nominalizmi (adçılık) yansıttığını söyleyebiliriz. Bu da İslam mantıkçılarının ismî tanımının karşılığı olmalıdır. İsmî tanım bir isimden anlaşılan anlamı, dıştaki varlığıyla ilgilenmeksizin keşf ve izah etmektir. İlimlere konu olan terimlerin tanımı böyledir.¹⁶ Onların düşüncelerini yansıtan geç dönem kaynaklar, onlara had anlamındaki tanımla ilgili görüşler nispet etmekle birlikte bakış açılarından hareketle biz onların ismî tanım anlamındaki tanımı kabul ettiklerini düşünüyoruz. Çünkü dini ilimlere konu olan kavramlar konulmuş/mevzu

9 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, tahk.: Muhammed M. Abdulhamid, Mısır 1985, c. II, s. 9.

10 Kadî, *Muğnî*, c. XII, s. 14.

11 Cüveynî, *el-Kâfiye fi'l-cedel*, tahk.: Fevkiyye H. Mahmud, Kahire 1979, s. 2.

12 Cüveynî, *Kâfiye*, s. 5. Günaltay ilk kelimcilerin tabii tümelin zihin dışında varlığını kabul etmediklerini, bunu sadece zihni bir itibar vfeya hal saydıklarını söylemektedir. Bkz. Günaltay, a.g.m., s. 67.

13 Richard M. Frank, "The Science of Kalam", *Arabic Sciences and Philosophy*, 1992, vol. II, p. 16.

14 Öner, *age*, s. 34.

15 Öner, *age*, s. 42.

16 Öner, *age*, s. 38. İslam Mantıkçılara göre tanımı yapılanın varlığı ya zihin dışındadır ya da yalnızca zihindedir. Birincilerin tanımına gerçek tanım, ikincilerin tanımına ise ismi tanım denir. Bkz. *age*, s. 40.

kavramlardır ve bunların bazen zihin dışı varlıkları da olmaz. Dolayısıyla bunların cins ve fasl esasına göre tanımları yapılamaz. Bunlar resm anlamında da tanımlanamazlar. Çünkü resm de ilintisel olmakla birlikte beş tümele göre yapılan bir tanımlama çeşididir. İsmî tanım ise beş tümele dayanmaz.

Hicrî III. asrın başlarından itibaren tanımın tekniği ve yapılan tanımların konulan prensip çerçevesinde olup olmadığı tartışmaları daha da belirginleşmeye başlamıştır. Örneğin Eş'arî'de tanım teorisi, daha tekniktir. Ona göre bir şeyin tek bir hakikati vardır ve tanım/had, tanımlananın hakikatini ortaya koymak için yapılır. Bu yüzden o, tanımlarda, var olduğunda hükmün var olacağı, yok olduğunda da hükmün yok olacağı tek bir niteliğin kullanılmasını öngörür ve birden fazla sıfatın zikredilmesini kabul etmez.¹⁷ Ayrıca tanım, tanımlananın bütün fertlerini içermesi ve dışta kalması gerekenleri de dışarıda bırakması gerekir.¹⁸ Had ve hakikat kavramlarını birbirine yakın anlamlar gören Eş'arî, tanım için aks ve tardı da gerekli görmeye birlikte bunu, tanımın doğruluğunun tek ölçütü saymamaktadır.¹⁹

Eş'arî'ye nispet edilen bu görüşler eğer doğruysa onun Aristocu anlamda bir varlık ve tanım teorisine sahip olduğunu düşünmek mümkündür.²⁰ Bu, belki de onu Cübbâîlerden ayıran en önemli hususlardan biridir. Bu bilgilerden hareketle Eş'arî'nin, tanımı mahiyet/özlerle ilgili gördüğünü söyleyebiliriz. Çünkü Eş'arî, tanımda bir şey ne ise onu o yapan tek temel niteliğin kullanılması gerektiğini söylemektedir. Eş'arî'nin zati nitelik dediği de ayırımıdır. Onun, her şeyin tek bir hakikati ve bunu belirleyen tek bir niteliği olduğuna dair düşüncesi böyle anlamaya imkân tanımaktadır. Bu düşüncelerinin yanında tanımın efradını cami, ağyarını mani olmasını şart koşması ve doğruluğunu ölçmek için aks-tard yapılarak tanımın denenmesiyle ilgili önerisi de Aristocu anlamda bir tanım teorisine sahip olduğunu göstermektedir.

Eş'arî'nin takipçisi Bakıllanî tanımla ilgili fazla bir şey söylemez, ama kendi yaptığı bilgi tanımıyla ilgili olarak söylediklerinden hareketle onun tanımdan ne anladığı konusunda bir sonuca ulaşabiliriz. O, kendi bilgi tanımı için, "Bu tanım/had, efradını cami, ağyarını manidir. Bu yüzden doğrudur ve bu vasfa sahip diğer tanımlar da doğrudur" der.²¹ Tanım hakkında kullandığı bu kavramlar, onun zihninde bir tanım teorisi bulunduğunu ve tanımı o çerçevede yaptığını açıkça göstermektedir. Onun bu şartları sağlayan değişik tanımlamaların da doğru olacağını kabullenmesi, tanımı özlerle ilgili görmeyip, bir şeyi zati olmayan fakat benzerlerinden ayıran nite-

17 İbn Fûrek, *Mücerredü makâlâtışşeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, neşr.: Daniel Gimaret, Beyrut 1987, s. 210; Ebu'l-Muin Neseî, *Tabsiratü'l-edille*, tahk.: Hüseyin Atay, Ankara 1993, ss. 64, 65.

18 İbn Fûrek, *Mücerred*, s. 10.

19 Aynı eser, s. 304.

20 Günaltay bunun tam aksine Eş'arî'nin Aristo mantığını reddettiğini yazmaktadır. Bkz. Günaltay, "Mütekellimin ve Atom Nazariyesi", s.67.

21 Bakıllanî, *et-Temhid*, tahk.: İmadüddin A. Haydar, Beyrut 1987, s. 25.

liklerle ilgili gördüğü anlamına gelir.²² Bu da onun Eş'arî'den biraz farklı bir görüşte olduğunu gösterir. Zaten onun varlık anlayışına göre eşyanın tabiatı yoktur. Dolayısıyla tabiatı olmayan şeylerin özeğine ait ayırımın olması da düşünülemez. Bâkılânî'nin Aristo mantığına pek sıcak bakmadığı bilinen bir gerçektir. Ama tanımlamaya başlarken had kavramını kullanması ve tanımının efradını câmi ağıyarını mâni olduğunu söylemesi, ondan az da olsa faydalandığını göstermekle birlikte bilgi tanımlarını tahlil ettiğimiz makalemizde belirteceğimiz üzere bilgi tanımını yaparken mu'tezilî formu kullanması ve bilgiyi müradifiyle tanımlaması da onun daha ziyade ismî tanıma yöneldiğini gösterir.

Mutezilî Kadî Abdulcebbar'a göre bir tanım, gerekli olanları içerecek, olmayanları da dışarda bırakacak ifadelerle, tanımlanan hakkında bilgisizliği (cehaleti) giderecek şekilde yapılmalıdır. Tanımın amacı da tanımlananı sınırlamak ve onu kendisinden olmayanlarla karıştırmayacak, kendisinden olanları dışta bırakmayacak şekilde başkalarından ayırmaktır, ancak, bir şeyi tanımlayacak en özel ibareyi, maksadı ifade edecek en kapsamlı ve en açık manayı bulmak kolay değildir.²³ Buradan anlaşıldığına göre o, tanımın maksadıyla ilgili olarak Cübbâiler tarafından belirlenen amacı yeterli bulmadığı için daha geniş şartlar ileri sürmektedir. Bu noktada o, tanımlanan için gerekli olan ve olmayan ifadelerden neyi kastettiğini anlatmak için de bazı yanlış tanımlara dikkat çekmekte ve tanımda temel ayırıcı nitelikleri aradığının ipuçlarını vermektedir. Örneğin "renk bir arazdır" diye tanımlanamaz. Çünkü o bir mahalde göz ile müşahade edilir. Ya da bileni, filin sağlam yapılmasına imkân tanıyan bir duruma sahip olan canlı diye tanımlamak uygun değildir. Çünkü canlılık gerekli olsa bile tanıma girmesi gerekmez. Tanımlananın başkalarıyla ortak olduğu kavramlar tanıma girmemelidir.²⁴ Bu ifadeler onun seleflerinden biraz farklı olarak tümellere müracaat ettiği düşüncesini vermektedir.

Tanım teorisiyle ilgili görüşleri bakımından Cüveynî önemli bir dönüm noktası durumundadır. O, tanımın tanımını ve şartlarını geniş bir tartışmayla ortaya koyar. Öncelikle had, hakikat ve mânâ sözcüklerinin arasında bir fark olup olmadığını inceleyen Cüveynî'ye göre bu üçü arasında dilde bir kullanım farkı bulunmasına rağmen, usul alimlerinin örfünde ve kullanımında aynı anlama gelmektedir. Kullanımda öncelikli olan had sözcüğü olmakla birlikte bu sözcük her bir şeyin kendisini ve niteliğini açıklamada kullanılmaz. Örneğin, "İlah'ın ve niteliklerinin haddi nedir?" sorusu pek doğru değildir. Bunun yerine "İlah'ın ve niteliklerinin hakikati ya da manası nedir?" diye sorulmalıdır. Çünkü had sınırlılığı belirtir.²⁵ Hakikat ile

22 İsmail Hakkı İzmirli'nin açıklamasına göre Bakıllani'ni bu düşüncesinin temelinde hariçte küllileri kabul etmemesi yatmaktadır. Ona göre külli olarak adlandırılan kavramlar zihinsel itibarlardır. İsmail Hakkı İzmirli, "Ebu Bekir Bakıllani", *Darulfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1927, ayı: 5-6, ss. 148-149.

23 Kadî, *Muğnî*, c. XII, s. 15.

24 Aynı eser, c. XII, s. 13.

25 Cüveynî, *Kâfiye*, s. 1.

mânâ ise sözle kastedilendir. Hakikatler sözle anlamlandırıldığı için onlara mânâ denmiştir.²⁶ Bunlardan anlaşıldığı kadarıyla Cüveynî, had ile hakikat sözcükleri arasında fazla bir fark görmemektedir. Kullanıldığı yerlere göre bazı farklılıklar ortaya çıksa bile, bir şeyin haddi, hakikati, manası nedir diye sorulduğunda ya da bunlar bir tanımlama cümlesinde kullanıldığında aynı şeyi ifade ederler.

Cüveynî'ye göre tanım, tanımlananın, *kendine özgü bir nitelik*le belirlenmesidir (ihtisas). Tanım aklî ve şer'î konularda tanımlananın zatına ve zatî sıfatına yöneliktir. Tanımı bu şekilde tanımlamasına bakarak onun anlayışının Eş'arî ile uyuştuğunu söyleyebiliriz. Cüveynî'ye göre tanımın amacı, ayırmak ve belirginleştirmektir. Farklıların farklılığını, benzerlerin benzerliğini bilmek ise onları açıklayan ibareleri bilmeye bağlıdır. Maksat hakikattir, ibarenin kendisi değil. İbare yazılanı veya işaret edileni bilmeyen için yazmak veya işaret etmek gibidir.²⁷

Cüveynî tanımla ilgili bir takım şartlar da belirler. Bunlar şöyledir: a) Tanımlanan ister aklî, isterse şer'î bir konuda olsun tanım onun illetidir. Örneğin "şey" sabit ve mevcut diye tanımlanır. "Şey" in "şey" olmasının illeti sabit ve mevcut olmaktır. b) tanım ister aklî, isterse şer'î bir konuda olsun tard ve aksa elverişli olmalıdır. "Şey, mevcut olandır" önermesinin tardı, "her şey, mevcuttur"; aksi ise "her mevcut, şeydir" şeklindedir. Var olmayan şey değildir, şey olmayan da var değildir.²⁸ c) Aklî konulardaki tanımlarda, aklî illetlerde olduğu gibi tek bir niteliğin kullanılması gereklidir. Çünkü tanımlananın kendisi bunu gerektirir. Aklî illetler malulu gerektirir. Malul ayrı iki niteliği birlikte gerektirmediği gibi sırasıyla ayrı ayrı da gerektirmez. Tanımlanan tek bir şeydir ve iki şeyle tanımlanması, ya da illetlendirilmesi muhaldir.²⁹ Cüveynî'nin öne sürdüğü bu üç şart aslında Aristo'nun tanımla ilgili olarak ileri sürdüğü şartlardır.³⁰ Bu da onun Aristo'nun tanım teorisini benimsediği anlamına gelmektedir.³¹ Bu naklettiğimiz hususlardan da açıkça anlaşılacağı gibi Cüveynî, Aristo'dan esinlenerek Eş'arî'nin tanımla ilgili görüşlerini daha gelişkin biçimde ortaya koymuş ve savunmuştur.

Klasik mantığın tanım teorisi form olarak, Gazzalî ile İslam düşüncesinde iyice yerleşmiş ve Razi sonrasında ise bazı kelam kitaplarının giriş bölümünün önemli bir unsuru haline gelmiştir. Mantık alanındaki eserlerinde tanım konusuna geniş bir yer ayıran Gazalî bu konuyu teferruatlı bir biçimde ele alır ve Aristo mantığında olduğu gibi tanımın cins ve fasıldan meydana geldiğini söyler. Bu konuda kelamcıların temyizle ve temyizi

26 Cüveynî, *Kâfiye*, s. 4.

27 Aynı eser, s. 5.

28 Aynı eser, s. 6.

29 Aynı eser, s. 9.

30 Aristo, *Topikler*, çev.: H. Ragıp Atademir, İstanbul 1989, ss. 13, 39, 172, 176.

31 Günaltay Aristo mantığına karşı olanlar listesinde Cüveynî'nin ismine de yet vermektedir. Bkz. Aynı makale, s. 67.

meydana getirecek bir takım nitelikleri zikretmekle yetinip, tanımı cami ve mani söz diye tanımlamalarını da eleştirir.³² Mantık alanının dışında *el-Mustasfâ* adlı eserine tanım teorisi ve bilginin tanımıyla başlayan Gazzâlî'ye göre tanım bir şeyi hem lafzî, hem resmî ve hem de hakiki anlamda tanımlamaları içeren müsterek bir lafız olarak kullanılır. Örneğin "Akâr nedir?" sorusuna verilen, "şaraptır" cevabı, lafzî bir tanımdır. "Şarap nedir?" sorusu karşısında söylenen, "köpük atan, sonrada ekşiyen ve küp-lerde saklanan bir sıvıdır cevabı" resm/betimdir. "Üzümden sıkılan ve sarhoş eden bir içkidir" cevabı ise hakiki bir tanımdır.³³ Dolayısıyla bir şeyin hakikatını tesbit için, tanımlananın zatî, lazimî ve arızî sıfatlarını ayırdetmek gerekir. Örneğin cisim olmak bir ağaç için zatî, güneşte gölgesi olmak lazimî ve rengi olmak arızî vasıflardır.³⁴ Niteliklerin dışında kullanılan lafızların yapısı bakımından da Gazzâlî'ye göre tanımlanan, kendisinden daha kapalı olan lafızlarla (müphem) veya ziddıyla da tanımlanmamalıdır. Çünkü bunlarda sonuçta devr/totoloji meydana gelir.³⁵

Gazzâlî'nin tanımla ilgili bu söylediklerine bakarak onun ayırımdan anladığının zatî nitelik olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim *Mi'yarü'l-İlm* adlı eserinde ayırımın zati nitelik olduğunu açıkça ifade etmektedir.³⁶ Ancak onun verdiği örnekte cinsi ifade eden kavram içki olarak belirtilmiş, fakat şarabın üzümden sıkılması ile sarhoş edici olması şeklinde iki tane temel nitelik söylenmiştir. Onun bunlardan hangisini zatî nitelik olarak gördüğü ve şarabın özünü oluşturduğunu düşündüğü belli değildir.³⁷ Bir başka açıdan değerlendirecek olursak onun varlıkta zatî nitelik olduğunu söylemesi onun varlığın tabiatı hakkındaki görüşleriyle ne kadar uyum içinde olduğu tartışılabilir bir husustur. Çünkü Gazzâlî'nin varlık anlayışına göre varlığın tabiatı yoktur. Onun bu konuda meşhur olmuş örneğine göre ateşin tabiatı yakıcılık değil, pamuğun tabiatı da yanıcılık değildir. Acaba şarabın tabiatı sarhoş edicilik olabilir mi? Varlık hususunda böyle, tanım hususunda ise başka türlü bir görüş ortaya atması onun düşünceleri arasında bir çelişki olduğunu çağrıştırmaktadır.

Matüridî ekolüne mensup bir kalamcı olan Nesefî, "*Tanım, küllî-ler/tümeller vasıtasıyla cüzîleri/tikelleri bilmek için konmuştur.*" der. Tanımın şartının da efradını cami ağıyarını mani olmak ve ittihad-in'ikas yoluyla

32 Gazzâlî, *Mi'yarü'l-İlm*, Kahire 1329, ss. 58, 151, 160.

33 Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, Beyrut, ts., c. I, s. 12.

34 Aynı eser, c. I, s. 13.

35 Aynı eser, c. I, ss. 18-19.

36 Gazzâlî, *Mi'yarü'l-İlm*, s. 58.

37 Gazzâlî *Mi'yarü'l-İlm*'de sarhoş ediciliğin ayırım olduğunu ifade etmektedir (bkz. s. 58, 152). Ancak üzümden sıkılmış olmanın da şarap için zati bir nitelik olduğunu ve tanımda zikretmek gerektiğini de söylemektedir. Buna bağlı olarak Gazzâlî tek bir ayırımdan değil ayırımlardan bahseder. Bazı ayırımlar zikredilmese, ama temyiz meydana gelse ve tanım döndürülebilir olsa da ona göre tanım eksik olur (s. 153). Örneğin şarabın sarhoş edici içki olduğunu söyleyip, üzümden sıkıldığını söylememek, başka maddelerden üretilen diğer sarhoş edicilerin de tanımın kapsamına girmesine neden olur. Demek ki ona göre bir şeyin birden fazla ayırım bulunabilir ve bunların tanımda zikredilmesi gerekir.

denenmek olduğunu söyler.³⁸ Bu ifade onun da klasik mantığın tanım teorisini form olarak benimsediği anlamına gelir. Ayrıca onun bilgi konusunda yaptığı tanımı savunurken ve diğer tanımları eleştirirken kullandığı üsluptan ortaya çıkan da budur. Çünkü o, yapılan tanımlarda cins ve faslı bulmaya, ittirad ve inikas yoluyla tanımların doğruluğunu denemeye çalışır. Neseî, tanımın gayesinin açıklamak ve belirlemek olduğunu da söyler.³⁹ Bu ise onun klasik mantıktan ayrıldığı yöndür. Tanımlarda kullanılan kavramların seçimi tanımlanan gerçekliği belirginleştirmesi bakımından önemlidir. Bu yüzden Neseî'ye göre dilde kullanılan lafızların tek bir anlama veya çeşitli anlamlara delaletleri mümkün olduğundan dolayı tanımlarda mecazi ya da müşterek lafızlar kullanılmazlar. Kullanılan lafızların öncelikle hakiki anlamlarına delalet etmeleri gerekir. Çünkü zihin öncelikle hakiki anlama gider, sonra karineler yoluyla diğer anlamlara intikal eder. Bu da zihinde bir karışıklık meydana getirir. Eğer tanımda bu türden lafızlar kullanılırsa bu, tanımın gayesini gerçekleştirmez.⁴⁰

Bu konuyu problem eden kelimcilerden diğer ikisi de Fahreddin Razi ile Kadı Beyzavidir. Razi *El-Muhassal* ve Beyzavi de *Tavâli'u'l-envâr* adlı eserlerinin giriş kısmına tanım teorisini koyarak tanımın, tanımlananın bütün fertlerini şamil olması ve onu başkalarından ayırması için umum ve hususlukta denk olması gerektiğini söylerler. Bir şey, açıklık ve kapalılıkta kendisinin dengiyle (örneğin çift, tek olmayan sayıdır), kendisiyle (örneğin hareket, nakildir, insan, beşerdir) daha kapalı olanla (örneğin güneş, gündüz yıldızıdır), mertebelerle (örneğin iki, ilk çift sayıdır), ilgisi olmayanla (örneğin ateş, nefse benzeyen asıldır) tanımlanamaz. Tanımda en genel olanın öncelenmesi, garip, mecazî ve tekrar ifade eden lafızların kullanılmaması gerekir. İzafetli tanımların (Örneğin babanın, nutfesinden kendi türünden bir başka şahsın türediği canlı diye tanımlanması) ise bazen kaçınılmaz olduğunu söylerler.⁴¹ Gerek Neseî'nin, gerekse Razi ve Beyzavi'nin tanımın ilgili olarak öne sürdükleri şartlar, yine Aristo'nun öne sürdüğü şartlardır.⁴² Bu da onların İbn Sina ve Farabi kanalıyla klasik mantıktan ve dolayısıyla Aristo'dan ne kadar etkilendiklerini göstermektedir.

Razi geleneğine bağlı bir diğer Eş'ari kelimci olan Âmidî de, tanımın cins ve fasl esasına göre yapılması gerektiğini söyler. Onun beş tûmeli (cins, tür, fasl, hassa ve ilinti/araz) tanımlayışı ve tanımları beş tümele göre sınıflandırışı⁴³ da klasik mantığın tanım teorisini ne kadar benimsediğini göstermektedir.

38 Neseî, *Tabsıra*, s. 10.

39 Aynı eser, s. 12.

40 Aynı eser, ss. 12-13, 14.

41 Râzî, *Muhassalu Efkâri'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn*, tahk.: Taha A. Sa'd, Beyrut 1984, s. 29; Kadı Beydâvî, *Tavâli'u'l-envâr*, tahk.: Abbas Süleyman, Beyrut 1991, ss.56-57.

42 Bkz. Aristo, *Topikler*, ss. 30-31, 170-171, 180-181, 200-202.

43 Âmidî, *el-Mübîn*, ss. 73-74.

Sonuç

Verdiğimiz bilgilerden hareketle başta ortaya koymuş olduğumuz problemlere cevap arayacak olursak şunları söyleyebiliriz:

1-Tanımın formu ve enstrümanları bakımından Eş'arî'den itibaren kelamcılarının genellikle klasik mantığın tanım teorisine sadık kaldıkları bir gerçektir. Aristo mantığına ilk dönem Eş'ari kelamcılarının karşı çıktıkları iddiası da pek doğru görünmemektedir. Özellikle Eş'ari ve Cüveynî için bu böyledir. Sadece Bakıllanî'nin karşı çıktığını kabul edebiliriz. Eş'ari öncesinde Aristo mantığına karşı çıkanların Mutezililer ve özellikle de Cübbâiler olduğu verdiğimiz bilgilerden anlaşılmaktadır.

2-Buna bağlı olarak Gazzali'den önce Aristo mantığının kelamda kullanılmadığı iddiası da gerçeği yansıtmamaktadır. Eş'ari'nin görüşü olarak sunduğumuz bilgiler ikinci el kaynaktan olduğundan dolayı eleştirilebilir, ama kendi eserinden yaptığımız alıntılar Cüveynî'nin Aristo mantığını kullandığını açıkça göstermektedir.

3-Kelamcılarının bir takım kavramlarla ilgili olarak yaptıkları tanımları, kabul ettikleri tanım teorilerine göre değerlendirmek, eleştirel düşüncenin zorunlu bir yöntemi olacaktır. Aksi takdirde yapılan eleştirilerin anlamı olmayacaktır. Buradan hareketle Eş'ari ve Matüridilerin, Mutezililerin yaptığı bazı tanımlara –örneğin bilgi tanımlarına- getirmiş oldukları eleştiriler, kendi mantık anlayışlarına göre olduğundan isabetli değildir.

Özet

Bu makale kelamcılarının bir tanım kuramına sahip olup olmadıklarını, varsa tanımla ilgili nelere dikkat ettiklerini ve bunun felsefi kökenini tartışmaktadır. Kelamcılarının bir tanım bir tanım kuramı olup olmadığını ve tanımlarda nelere dikkat ettiklerini tartışmak, onların kelami kavramlar için yaptıkları tanımları değerlendirmede pratik bir fayda sağlayacaktır. Çünkü bunun öğrenilmesi, belirli bir kurama bağlı kalarak yapılan tanımların başka bir kurama göre değerlendirilmesi yanlışlığını önleyecektir.